

Nieuws van De Boschboom

Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' is bijzonder ingenomen met de ruimte die zij krijgt in de Bossche Bladen, vanwege haar 40-jarig jubileum.

Op 18 oktober a.s. heeft de feestelijke bijeenkomst plaats, waarbij het boek *'t Zand* overhandigd wordt aan een zoon van Jos van der Vaart, die jarenlang de grote inspirator is geweest van 'De Boschboom'. Onze leden en genodigden krijgen daarover uitgebreide informatie. Het boek kunt u ook nog bestellen bij de Boschboom. Op de website www.boschboom.nl vindt u meer informatie.

Eerder in september zijn er al een aantal activiteiten georganiseerd geweest in het kader van het religieus erfgoed: dr. Ed Hoffman hield een lezing over *De kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap*. Een paar dagen later gevolgd door een bezoek aan een paar topstukken van het Zwanenbroedershuis: *twee beeldhouwde altaarkasten van de hand van Adriaen van Wesel*. Ook hierbij vertelde de heer Hoffman bijzondere wetenswaardigheden. In september had ook de jaarlijkse excursie plaats; dit jaar naar het Belgische Tessenderlo, Diest en Zoutleeuw. Een boeiende excursie die ons veel oude kerkschatten liet zien.

In november hebben de laatste twee activiteiten plaats in dit jubileumjaar: een lezing over het eigen karakter van de zerkenvloer in de Sint-Jan. Dr. Harry Tummers zal in de lezing duidelijk maken hoe de publicatie over de grafzerkenvloer eruit zal zien en hoe deze digitaal vorm krijgt. Sint-Jansmuseum De Bouwloods zal speciale rondleidingen verzorgen om de grafzerken in de Sint-Jan te bezichtigen.

Een jaarlijkse traditie is ons historisch diner. Dit zal in november

plaatsvinden in het Jheronimus Bosch Art Center.

Een waardig sluitstuk van dit voor onze vereniging zo bijzondere jaar. We danken vanaf deze plaats het Zwanenbroedershuis en Sint-Jansmuseum De Bouwloods voor hun medewerking en *SHP/De Tijdreiziger* voor hun bijdrage.

Voor meer informatie:

Cultuurhistorische vereniging De Boschboom
Secretariaat: Postbus 1360, 5200 BK 's-Hertogenbosch of www.boschboom.nl.

Nieuws van de BAM

Project Vestingwerken, Westwal en Sint Janssingel

Het Project Vestingwerken is het grootste restauratieproject dat thans onder verantwoordelijkheid van de gemeente 's-Hertogenbosch wordt uitgevoerd. Als onderdeel van dit project is inmiddels de restauratie van de stadsmuren aan de zuidzijde van de stad vrijwel voltooid. Vorig jaar is gestart met de

westzijde. Hier heeft aan het zuidelijk deel, waar de muren van de vestingwerken nog overeind stonden, de restauratie al plaats gevonden. Het gedeelte van de vestingwerken van de Westwal ten noorden van de muurtoren is bij de kanalisatie van de (stads)Dommel in 1890 geheel gesloopt. Hiervoor in de plaats kwam een Dommel met een oever die bestaat uit hoog oplopende grastaluds. Ook zijn in deze periode het bastion Maria en het Sint-Jansbolwerk geheel gesloopt. In het kader van de restauratie van dit gedeelte van de Westwal zal de oorspronkelijke stadsmuur in het zicht worden gebracht, wordt een ecologische verbindingszone (EVZ) aan de westzijde van de Dommel

Aan de zuidzijde van de Westwal is in de afgelopen maanden het voorland versmald. Bij het versmallen en vergraven van het voorland werd op het oude talud van de stadsgracht de oorspronkelijke, omgevallen stadsmuur van de Vugtheruitleg gevonden. De vrijgekomen grond moet de ecologische verbindingszone (EVZ) aan de westzijde van de Dommel realiseren. (Foto: BAM)

gerealiseerd en een bodemsanering van de oevers uitgevoerd. De afgelopen maanden is een groot deel van het grondwerk in het kader van de bodemsanering van de Dommel uitgevoerd. Tevens is de stadsmuur, over de lengte die in het zicht gebracht gaat worden, vrij gegraven. Bij beide werkzaamheden zijn een aantal spectaculaire ontdekkingen gedaan die een nieuw zicht geven op het ontstaan van de tweede ommuring en de opbouw van de muur van de Vughteruitleg. Deze bijdrage zal gaan over de omgevallen muur aan de Westwal. In een volgende bijdrage wordt ingegaan op de nieuwe inzichten in de bouwgeschiedenis van de tweede ommuring.

Historische en oudere archeologische gegevens

Pas na de voltooiing van de tweede stadsommuring in het midden van de 14e eeuw werd de stad aan de westzijde uitgebreid met de Vughteruitleg. Vermoedelijk vond dit aan het einde van de 14e eeuw plaats. Op basis van archeologische gegevens zijn er geen aanwijzingen dat dit deel van de stad vanaf dat moment ommuurd is geweest. Wel is er al in 1399 sprake van de Pickepoort, een stenen poort, die als uitvalspoort in de richting van Vught fungeerde. Het is niet uitgesloten dat de Vughteruitleg in deze periode van een aarden omwalling was voorzien, waarvan de Pickepoort deel uitmaakte. De oudste muur die onder andere bij de aanleg van de nieuwe Kruisbroedershekel is aangetroffen, kan op archeologische gronden gedateerd worden vanaf het einde van de 15e eeuw tot in de eerste helft van de 16e eeuw. Op basis van historische gegevens zou een datering in 1542-1543 mogelijk zijn. In deze jaren werd hard aan de verbetering van de vesting gewerkt in verband met

de dreigende aanvallen door de hertog van Gelre.

Bij de archeologische waarnemingen aan de omgevallen stadsmuur aan de Westwal kon worden vastgesteld dat de muur, in tegenstelling tot de oudere eerste en tweede stadsommuring, niet voorzien was van een constructie waarbij de weergang aan de binnenzijde was gefundeerd op bogen, maar dat hier aan de binnenzijde sprake was van een rechte muur. Of er sprake was van een uitkragende stenen weergang of een houten weergang kon niet worden vastgesteld omdat er geen hoger opgaand muurwerk bewaard is gebleven.

De omgevallen stadsmuur

Zeer bijzonder is dat een muur met een lengte van ruim 40 meter en een 'hoogte' van ca. 3,70 m. bewaard is gebleven. De muur was door de val uiteraard in vele stukken gebroken. De omgevallen muur op het talud van de gracht toont ons de binnenzijde van de stadsmuur en geeft veel informatie over de opbouw.

Het betreft hier een muur van ca. 1 m breed die met een *afzaat* (schuine rollaag) verjongt (ver-smalt) tot ca. 65 cm. Zoals hiervoor vermeld, is het een rechte muur, zonder weergangsbogen.

De muur vertoont geen uitkraging zodat duidelijk is dat er geen stenen weergang is geweest. Voor een houten weergang zouden er zich in de muur *kortelingsgaten* (= steigergaten) moeten bevinden, maar die zijn niet aangetroffen. Dit betekent dat een houten weergang ook niet aanwezig geweest kan zijn. Nergens kon de binnenzijde van de muur vastgesteld worden zodat we geen aanwijzingen hebben voor de aanwezigheid van kantelen. Zowel onder als boven de *afzaat* bevinden zich schietgaten. De schietgaten op één niveau

Schietgat van de onderste rij schietgaten

Schietgat van de bovenste rij schietgaten
(Foto's: BAM)

hebben een onderlinge afstand van 5,5 m. De twee niveaus zijn alternerend aangebracht zodat zich om de 2,75 m. een schietgat bevindt.

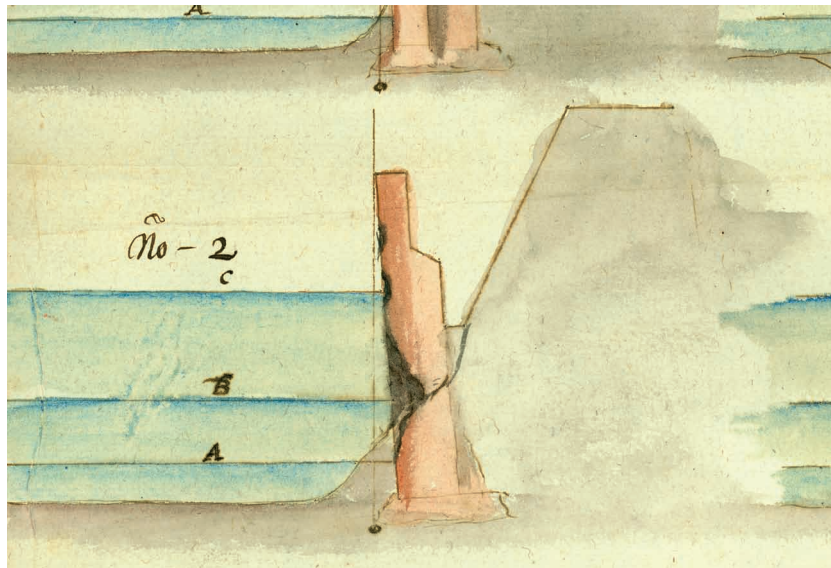
De onderste schietgaten, met een breedte van 60 cm en een hoogte van 32 cm, zijn afgesloten door een gemetselde ontlastingsboog. De onderkant van het schietgat bevond zich 52 cm onder de onderzijde van de *afzaat*. De schietgaten hebben zowel een conische opening als dubbelconische (zandloper) vorm. De conische schietgaten hebben aan de buitenzijde

een opening van 20 cm. De dubbelconische schietgaten hebben aan de binnen- en buitenzijde een gelijke breedte; de kleinste opening in het midden bedraagt 20 cm. De dubbelconische schietgaten worden afgewisseld door vijf conische. Er mag worden aangenomen dat de onderste dubbelconische schietgaten voor kanonnen bedoeld zijn en dat de overige schietgaten voor de kruisboog (en eventueel handboog) dienden. Als deze interpretatie juist is wijst dit er op dat zich om de 33 meter een geschutsofstelling bevond.

De schietgaten, alle conisch gevormd, boven de afzaat zijn veel kleiner, hebben een breedte van 32 cm. en een hoogte van 30 cm, en zijn eveneens met een ontlastingsboogje afgesloten. De breedte aan de buitenzijde van de muur kon niet vastgesteld worden. De schietgaten liggen 46 cm. boven de bovenzijde van de afzaat (de hoogte van de afzaat is 58 cm.). Problematisch blijft het niveau wat bij de schietgaten heeft gehoord. Een niveau passend bij de onderste schietgaten zou namelijk te laag zijn voor de bovenste rij schietgaten.

Relatie tot historische gegevens

De opvallende verjonging van de muur komt overeen met gegevens uit de rapportage van de ingenieurs Bollyn en Van Thienen uit 1614. Zij ontvingen in dat jaar van het stadsbestuur de opdracht de technische situatie van de vesting in kaart te brengen omdat deze in een zeer vervallen toestand verkeerde. Eerder was in 1609 de vestingbouwkundige Jan van der Weeghen al opgedragen de vesting aan te passen aan de eisen van dat moment. Hij maakte een plan voor de bastionering van de stad. Een onderdeel van de rapportage van Bollyn en Van Thienen is een tekening van doorsneden van de

stadsmuur met de achterliggende aarden wal. Op deze tekeningen is te zien dat de muren in zeer slechte staat verkeerden. Zo was de muur op de waterlijn voor meer dan de helft uitgevallen. Tevens hielden de muren sterk naar voren door de druk van de aan de binnenkant van de muur gelegen aarden wallen. Opvallend is dat één van de zes doorsneden exact overeenkomt met de opgegraven muur aan de Westwal. Op de doorsnede is duidelijk de muur te zien met de schuine afzaat. Achter de muur is voor de wal een niveau te zien dat overeenkomt met de hoogte van een maai-veld dat zou passen bij het functioneren van de onderste schietgaten van de aangetroffen muur. Op basis van de genoemde gegevens mag aangenomen worden dat de muur aan de Vughteruitleg vanwege de slechte staat kort na 1614 omgetrokken moet zijn en vervangen werd door een nieuwe muur. De conclusie dat er geen weergang is geweest maakt het echter moeilijk te begrijpen hoe de schietgaten op de verschillende niveaus, en met name op het hoogste niveau gefunctioneerd hebben.

Doorsnede van de stadsmuur uit de opmetingen van Bollyn en Van Thienen (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas, uit OSA, ingekomen stukken 1614)

Naar Bastion Maria

Aangezien de omgevallen muur niet gehandhaafd kan blijven in de oever van de Stadsdommel is besloten om een deel van de muur over een lengte van 13 meter op te nemen en te herplaatsen op het voormalige Bastion Maria. Op deze locatie wordt momenteel een overstortbassin voor de riolering gerealiseerd. Op dit bassin zal een deel van het bastion gereconstrueerd worden en een klein stadsparkje worden gerealiseerd. De muur van de Westwal zal hier weer rechtop (in zijn oorspronkelijke positie) worden teruggeplaatst. Het is dan naast het muurwerk in het Bastionder (Bastion Oranje) een van de weinige delen van de originele stadsmuur die weer zichtbaar zijn.

Eddie Nijhof (BAM)

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Tentoonstelling Gewoon de jaren '40

20 september 2008
t/m 4 januari 2009

Gewoon de jaren '40 gaat over het dagelijks leven in een bewogen periode. Hoe zag het leven er toen uit? Welke stemming heerste er thuis en wat gebeurde er op straat? We kennen de jaren '40 als een turbulent decennium vol grote tegenstellingen. Maar ook de alledaagse bezigheden gingen door. In deze tentoonstelling – boordevol foto's en films – maakt u kennis met een onverwachte kant van deze periode.

Het leven gaat door

Foto's van persfotografen en fanatieke amateurs uit de jaren '40 tonen een veelzijdig dagelijks leven. Bijvoorbeeld op het gebied van werk, voeding en vrije tijds-

besteding blijken tegenstellingen als 'oorlog en vrede' of 'goed en fout' nauwelijks zichtbaar. De jaren '40 waren vooral een tijd van soberheid en schaarste. Het merendeel van de Nederlanders had weliswaar anti-Duitse sentimenten, maar trouw aan gezin, baas en buurt was voor hen belangrijker.

Anders kijken

Foto's vertellen verhalen. Maar soms wekken ze bij de kijker een verkeerde indruk. Daarom verdienen foto's het om goed bekeken te worden. Wat is er allemaal te zien? Wanneer is de foto gemaakt en is bekend wat er buiten beeld bleef? Het antwoord op deze vragen kan een onschuldig tafereel veranderen in een beladen verhaal. Of andersom. In de tentoonstelling *Gewoon de jaren '40* wordt de bezoeker meegevoerd in de verhalen achter het beeld.

Drukte op de boulevard van Scheveningen, 1941. (Dia-archief mr. Alphons Hustinx)

Inleven

Kijken naar foto's vraagt om inleving. Om uw inlevingsvermogen een handje te helpen, heeft fotofilosoof Hans Aarsman (de Volkskrant) verschillende foto's beschreven. Raak geïnspireerd door zijn bijzondere manier van kijken naar foto's. Of, bekijk de verrassende filmbeelden die *Geschiedenis tv*, het historische themakanaal van de Publieke Omroep voor de expositie bijebracht. *Gewoon de jaren '40* toont de onderbelichte kanten van de tijd van oorlog en wederopbouw.

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Van Koning Willem 1 College: tijdschriften, dia's en smalfilms, ca. 1950 – ca. 1990, ca. 0,3 m
- Van Stichting Divers: archief, documentatie, video's en foto's, ca. 1998-2005, 0,8 m
- Archief stichting Gemeenschapshuis de Meent, ca. 1990-2008, 2,5 m
- Collectie Jan Sonneborn: brochures, bouwtekeningen, 1949 – ca. 1980, ca. 0,25 m
- Van Toine Janssen: een cd-rom met circa 500 digitale foto's van diverse onderwerpen uit 2007/2008
- Collectie Ten Herkel: 50 dia's over de ontwikkeling van het hoogspoor en 50 dia's van de stadsuitbreiding Noord, beide uit beginjaren zeventig
- Van M. Passon de collectie Sterk: boeken, materiaal uit de Tweede Wereldoorlog, fotoalbums, een cd-Rom met beeldmateriaal en ca. 400 dia's en 50 negatieven over 's-Hertogenbosch
- Uit nalatenschap J.H. Verhoeven: ca. duizend bidprentjes, twee jaargangen van de Katholieke Illustratie, en diverse genealogische gegevens

Openstelling

Het Stadsarchief is in 2008 gesloten op woensdag 24 december vanaf 15.00 uur; op donderdag 25 en vrijdag 26 december de gehele dag, op woensdag 31 december vanaf 15.00 uur en op donderdag 1 januari 2009 de gehele dag.

Cursus paleografie

Bij voldoende belangstelling organiseert het Stadsarchief 's-Hertogenbosch in het voorjaar van 2009 weer een cursus oud schrift (paleografie) voor beginners. De lessen worden gehouden op de woensdagmiddagen 4, 11 en 18 februari, 4, 11, 18 en 25 maart en 1 april, telkens van 14.00-16.00 uur op het Stadsarchief aan de Bloemenkamp 50. De kosten bedragen 100 euro. Hierin zijn begrepen een cursus-

boek, werk materiaal en koffie/ thee. Docent is drs. Jac. Biemans, medewerker van het Stadsarchief. Het aantal deelnemers is beperkt dus wie het eerst komt...

U kunt zich aanmelden via stadsarchief@s-hertogenbosch.nl of mevrouw Anne-Marie Aarts-Frederix, tel. (073) 615 52 75.

De Tijdreiziger

Het jaarthema van De Tijdreiziger voor 2008 is 'Religieus Erfgoed'. In de komende maanden kunt u diverse activiteiten rondom dit thema bezoeken. Er zijn lezingen, concerten, exposities, open dagen en natuurlijk de *Avond van de Geschiedenis* op woensdag 15 oktober. Ga naar www.detijdreiziger.nl voor meer informatie en een compleet en actueel overzicht. ■■■■■

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie

Jan Buiks (eindredacteur)
Ed Hoffman
Paul Huys Janssen
Hans Janssen
René Kok
Aart Vos (hoofdredacteur)
Greet Welten

Vaste medewerkers

Marcel van der Heijden
Jac.J. Luyckx
Gerlaine Pijters-Jansen
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Charles de Mooij

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Jac. Biemans, telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika Grafische Vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Biblio van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, september 2008

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

De openlijke verering van patroonheiligen door katholieke ambachtsmeesters werd in de 18^e eeuw toegestaan. Het gilde van de korenkopers vereerde Sint Romulus (Rombout). Gereformeerde gildenbroeders maakten geen bezwaar tegen katholieke vieringen. Van animositeit binnen de gemengde ambachtsgilden zijn nauwelijks voorbeelden bekend. Zie de recensie van het boek van Aart Vos (Burgers, broeders en bazen) in deze aflevering.

Olieverfschilderij uit 1800, toegeschreven aan Quirinus van Amelsfoort, naar het voorbeeld van een schilderij van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert. Op de achtergrond werd het Bossche stadhuis toegevoegd. (Noordbrabants Museum; foto: Stadsarchief/Koos Post)

Foto omslag achterzijde

Een romantische weergave van het laatmiddeleeuwse Bossche stadhuis door Anton Pieck. De kunstenaar liet zich inspireren door de oorspronkelijke tekening van het stadhuis door Pieter Saenredam. (Uit: Jan Verheyen en Anton Pieck, 'Geertgen van Leyden, gezegd tot Sint Jans', Den Haag z.j.)

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

